

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΟ ΤΗΣ ΕΥΑΙΣΘΗΣΙΑΣ ΣΤΟ ΑΣΥΝΕΙΔΗΤΟ: Η ΕΠΙΘΥΜΙΑ

ΣΤΗΝ ΑΡΧΗ, το παιδί έχει μονάχα μία ευαισθησία ασυνείδητη στον ίδιο της τον εαυτό. Και αυτή η πρωτόγονη ευαισθησία δεν γνωρίζει άλλο νόμο πέρα από την αναζήτηση της άμεσης ικανοποίησης. Έχει χαρακτήρα λιβιδινικό, ενορμητικό και δεσποτικό. Δέχεται από την πραγματικότητα μόνον ό,τι μπορεί να την ικανοποιήσει. Η αγάπη εδώ είναι κατακτητική και αποκλειστική, το μίσος συντριπτικό και φονικό. Και αυτά τα συναισθήματα εκφράζονται μέσα από διανοητικές αναπαραστάσεις, οι οποίες γεννιούνται από τις πεπτικές και μυϊκές συναισθήσεις του σώματος. Κατά συνέπεια, δημιουργούνται φαντασιώσεις όπου η αγάπη σημαίνει απορρόφηση ή καταβρόχθιση, όπου το μίσος σημαίνει ακρωτηριασμό και καταστροφή. Και το άγχος που μπορεί να δημιουργηθεί από τις εντάσεις που οφείλονται στη μη ικανοποίηση ή στις συναισθηματικές αμφιθυμίες μπορεί να φθάσει σε τέτοια επιθετική ή αυτοκαταστροφική ένταση που δεν μπορούμε να υποψιασθούμε. Το έχουμε πει συχνά, εάν το μωρό είχε τη δύναμη του Ηρακλή, θα τα έκανε όλα γύρω του μακελειό. Έτσι, αντίθετα από την κρατούσα άποψη, πρέπει να παραδεχθούμε ότι το παιδί, τον καιρό της πρώτης του ευαισθησίας, βρίσκεται πιο κοντά στο «προωπατορικό αμάρτημα» παρά στην αφελή αγνότητα.

Όλες αυτές οι εντάσεις εκφράζονται με αυτό που μπορούμε να ονομάσουμε επιθυμία. Όλη η ποικιλία των επιθυμιών

—από την επιθυμία να τιμωρήσεις τον άλλο τιμωρώντας ο ίδιος τον εαυτό σου, μέχρι την επιθυμία να αιχμαλωτίσεις την αγάπη του άλλου μέσα από τη δική σου καταστροφή— αναπτύσσεται ανάμεσα στην επιθυμία να κατέχεις και την επιθυμία να σκοτώσεις. Έτσι συμβαίνει με το παιδί που αρρωσταίνει, για να αιχμαλωτίσει και να ικανοποιήσει το μητρικό άγχος· ή με τον πατέρα που γίνεται ασφυκτικός και ευνουχίζει τον γιο του κάτω από υπερπροστατευτική και αγχώδη τρυφερότητα, πληγώνοντας έτσι μέσω του παιδιού του τον ίδιο του τον εαυτό.

Αναφερόμενος σε αυτή την ένταση των συναισθημάτων στο ασυνείδητο, ο Φρόιντ μπόρεσε να μιλήσει για τη «μαγική παντοδυναμία της επιθυμίας». Αυτό σημαίνει ότι, εάν δεν μπορεί να υποτάξει την πραγματικότητα στην ικανοποίησή της, η επιθυμία μετατρέπει την πραγματικότητα, υποτάσσοντάς την έτσι με μαγικό τρόπο στην ικανοποίησή της. Η μαγική όμως επιθυμία δεν αναζητά τη δράση μόνον στο όνειρο ή στις φαντασιώσεις. Μπορεί ακόμα να έχει πολύ σοβαρές επιπτώσεις ή να επηρεάσει εμμέσως το διάλογο ανάμεσα σε ευαισθησίες φαινομενικά κύριες του εαυτού τους. Έτσι, κάθε άνθρωπος υπακούει σε έναν ασυνείδητο ντετερμινισμό, ο οποίος στηρίζει περισσότερο ή λιγότερο τη συμπεριφορά και το χαρακτήρα του.

Εξαιτίας μάλιστα του γεγονότος ότι παρέμεινε ασυνείδητη, επομένως περισσότερο ή λιγότερο απωθημένη, η επιθυμία που δεν μπορεί να ικανοποιηθεί στο επίπεδο του πραγματικού, παραμένει παντοτινή. Παραμένει παντοτινά ανικανοποίητη και απαιτητική σαν να ήταν αιώνια και θα συνεχίσει επί αόριστον να εκδηλώνεται συμβολικά μέσα από μια μεταμφίεση. Αυτή η μεταμφίεση, πραγματικός υπόγειος λόγος, προστατεύει γενικά το υποκείμενο από τον κίνδυνο του άγχους. Άγχος που θα ξέσπαγε, εάν η επιθυμία εκδηλωνόταν ανοιχτά. Η απώθηση, για να μην πούμε η απόρριψη, προϋποθέτει ότι η επιθυμία έχει καταδικασθεί από ένα κομμάτι του υποκειμένου και δεν μπο-

ρεί να εκφρασθεί ελεύθερα, δεν μπορεί να βρει λόγια να εκφρασθεί στο διάλογο με τον άλλο.

Ωστόσο, είναι λίγοι οι ενήλικοι οι οποίοι, σε διαφορετικό βαθμό ο καθένας δεν φέρουν μέσα τους αυτό το ασυνείδητο συναισθηματικό φορτίο, το οποίο πλάθει το χαρακτήρα και τη συμπεριφορά τους. Και αυτό κυρίως, όπως είπαμε, απέναντι στους ανθρώπους με τους οποίους είναι περισσότερο συνδεδεμένοι και οι οποίοι αντιπροσωπεύουν, στη βαθύτερή τους ευαισθησία, το αντικείμενο των πιο πρωταρχικών τους επιθυμιών. Ο σύντροφος στο συζυγικό ζεύγος, οι γονείς για τα παιδιά, το παιδί για τους γονείς επενδύονται έτσι με το λιβιδινικό φορτίο των πλέον έντονων επιθυμιών, που βρίσκεται συχνά σε αντίθεση με τα ομολογημένα και εκφρασμένα συναισθήματα.

1. Η ΠΡΩΤΟΤΥΠΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΕΠΙΘΥΜΙΑΣ: ΜΙΑ ΕΚΚΛΗΣΗ ΓΙΑ ΔΙΑΛΟΓΟ

«Και ο λόγος σαρκός εγένετο...»

Τα χαρακτηριστικά του ασυνειδήτου που ήδη υπογραμμίσαμε, –δηλαδή η ισχύς, η απαίτηση, η αμφιθυμία, η επιθετικότητα, η διάρκεια κλπ...– δεν το διαφοροποιούν και πολύ από αυτό που θα μπορούσε να είναι μια ευαισθησία κυριολεκτικά ενστικτώδης και σχεδόν ζωώδης. Η ψυχανάλυση όμως έφερε στο φως το ιδιαίτερο και πρωτότυπο στοιχείο που έχει αυτή η ευαισθησία στον άνθρωπο.

Η ανθρώπινη ευαισθησία δεν ζητά απλώς την ικανοποίηση μιας ανάγκης· είναι μια σχέση με τον άλλο, δηλαδή ένας διάλογος και μια ανταλλαγή. Πρόκειται για την αναζήτηση της επιθυμίας του συντρόφου που απαντά στην επιθυμία του υποκειμένου.

Η πείνα, που είναι μια ανάγκη, έχει αντικείμενο ένα άψυχο

πράγμα: ενώ η αγάπη, που είναι επιθυμία, έχει το αντικείμενό της στην επιθυμία ενός άλλου. Αναζητά μια άλλη επιθυμία που να αντιστοιχεί στη δική της. Για παράδειγμα, μια μητέρα μπορεί κάλλιστα να δίνει τροφή και την απαραίτητη φροντίδα στο παιδί της· εάν όμως δεν μπορεί να απαντήσει στο αίτημα αγάπης, το παιδί θα την νιώθει σαν ανασφαλής μητέρα. Η επιθυμία είναι μια ευχή, λέει ο Φρόιντ (Wunsch),⁺ δεν είναι ποτέ καθαρή ανάγκη. Είναι έκκληση και αίτημα. Η αγάπη μας απαιτεί σε αντάλλαγμα να μας αγαπούν. Και αυτό το χαρακτηριστικό την προσανατολίζει προς έναν τρόπο έκφρασης, προς έναν ανθρωπινό λόγο. Η διαφορά ανάμεσα στην επιθυμία και την ανάγκη είναι η τάση και η ικανότητα της επιθυμίας να λέγεται σε κάποιον άλλο, να γίνεται δεκτή από κάποιον άλλο, να εκφράζεται και να λέγεται με λόγια. Ο άνθρωπος φθάνει στο λόγο μέσω της επιθυμίας.

Ένας άλλος χαρακτήρας της ανθρωπίνης ευαισθησίας, από την αυγή της ζωής, είναι η σημασία της σεξουαλικότητας. Η επιθυμία, όντας επιθυμία του άλλου, έχει πάντοτε περισσότερο ή λιγότερο μία σεξουαλική ανάμιξη. Αντλεί την ενέργειά της από τη λίμπιντο.* Η επιθυμία είναι επιθυμία ενός άλλου επιθυμούντος σώματος. Το παιδί αναγνωρίζει τον εαυτό του μέσα στην επιθυμία του άλλου. Ξέρουμε ότι η αναζήτηση του άλλου θα καταλήξει κατά την εφηβεία στην αναζήτηση του σεξουαλικού συντρόφου. Αναζήτηση, η οποία οφείλει να υποβάλλει το άτομο στις απαιτήσεις του είδους και των οποίων η μακρά εκμάθηση αρχίζει από τη γέννηση. Έτσι, επιβεβαιώνονται οι δύο τύποι της ανθρωπίνης ευαισθησίας που διαφοροποιούν τον άνδρα και τη γυναίκα, για να τους κάνουν, με αυτόν τον τρόπο, συμπληρωματικούς.

Επομένως, η σεξουαλική ζωή δεν περιορίζεται στη σεξουαλικότητα. Είναι ο τρόπος ζωής. Είναι ο τρόπος του «είναι» α-

⁺ Στα γερμανικά, στο γαλλικό κείμενο (Σ.τ.μ.)

πέναντι στους άλλους. Είναι μάλιστα η ουσία της ανδρικής και γυναικείας ευαισθησίας. Είναι ο τρόπος με τον οποίο μια ύπαρξη στρέφεται προς τις άλλες υπάρξεις. Η σεξουαλική ζωή, λοιπόν, καθορίζει το σύνολο της ευαισθησίας και το χαρακτήρα του καθενός.

Αυτή όμως η σεξουαλική απόχρωση που στηρίζει από πολύ νωρίς την ανθρώπινη ευαισθησία δεν έχει αρχικά συγκεκριμένη κατεύθυνση. Η λίμπιντο του ανώριμου παιδιού παραμένει συγκεχυμένη, αυτο-ερωτική, χωρίς γενετήσια κατεύθυνση. Στην παιδική ευαισθησία, η σεξουαλικότητα είναι ακόμα ασαφής ως προς το αντικείμενο και ως προς το σκοπό. Ο Φρόντ μπόρεσε να μιλήσει για τον «πολύμορφο διεστραμμένο», θέλοντας να εκφράσει την περιπλάνηση της παιδικής λίμπιντο, η οποία μπορεί να μείνει συνδεδεμένη στο ίδιο το υποκείμενο τροφοδοτώντας το με ναρκισσισμό* και αυτο-ερωτισμό, ή επενδύοντας τις πλέον πολύμορφες φαντασιώσεις και σωματικές επαφές. Ενώ το ένστικτο είναι καθηλωμένο, η ορμή της επιθυμίας είναι ζωντανή και διστακτική.

Ένας άλλος παράγοντας θα κάνει πιο σύνθετη την ωρίμανση της ανθρώπινης επιθυμίας: είναι η στενή σχέση με τις σωματικές και κινητικές δραστηριότητες. Η επιθυμία εκφράζεται μέσα από τη σωματική δραστηριότητα. Το παιδί αγαπά ή μισεί με απορρόφηση ή καταβρόχθιση, με κτήση ή καταστροφή. Η ευαισθησία της σχέσης με τους άλλους είναι ψυχοσωματική και αναπτύσσεται με το σχήμα του σώματος (schéma corporel) με το οποίο είναι στενά συνδεδεμένη. Εξού και οι πολυάριθμες σωματικές και κινητικές διαταραχές με ασυνείδητη συναισθηματική προέλευση. Πόσο μάλλον που το παιδί, όντας ακόμα σωματικά και ψυχικά ανώριμο, είναι σεξουαλικά πρόωρα αναπτυγμένο, γιατί έχει ήδη στη διάθεσή του λειτουργίες όπως η στύση, οι ρυθμικές κινήσεις της λεκάνης ή έντονες νευρο-μυϊκές αντιδράσεις που προαναγγέλλουν τον οργασμό.

Το ωάριο είναι ήδη αναπτυγμένο στο κορίτσι των πέντε χρό-

ών, σε ένα σώμα δηλαδή που δεν είναι ακόμα έτοιμο για μητρότητα. Έτσι, αυτή η σεξουαλική πρωιμότητα φορτίζει το παιδί με ψυχοκινητικές εντάσεις, τις οποίες δεν μπορεί συνειδητά να ελέγξει. Όταν μάλιστα βιώνει τον εαυτό του σαν κατακερματισμένο σώμα, έχει μόνον ένα φανταστικό εγώ, που γίνεται αντιληπτό μέσα από την αλλοτριωτική εικόνα του Άλλου.

Η σεξουαλοποιημένη ευαισθησία θα φθάσει στη φυσιολογική της ανάπτυξη μέσα από σταδιακή ωρίμανση και μετά από οργανικές μεταβολές ή ψυχικές αναστολές και ελέγχους που επιβάλλονται από την εκπαίδευση. Αυτή είναι η ανάπτυξη που θα πρέπει να επιτρέψει στο άτομο να αγαπήσει πέρα από τον εαυτό του και να επενδύσει με τη λίμπιντό* του έναν σύντροφο που θα το συμπληρώνει. Στη συνέχεια θα δούμε ότι η οιδιποδειακή κατάσταση* είτε θα επιλύσει είτε όχι αυτή τη μακρά διαδικασία των προηγούμενων αποκηρύξεων (renoncements) (μητρικό στήθος, αυτο-ερωτισμός, ζήλεια, επιθυμία ενός γονέα, κλπ.).

Το πιο αξιοσημείωτο όμως χαρακτηριστικό της ανθρώπινης επιθυμίας είναι ο *ενοχοποιητικός* και επομένως *αγχωτικός* χαρακτήρας της, σαν όντως να ήταν στιγματισμένη από ένα συναίσθημα προπατορικού λάθους. Επειδή η επιθυμία είναι μια έκκληση προς κάποιον άλλο και συνοδεύεται από πρώιμη λιβιδινική συμμετοχή, είναι ήδη, από αυτό και μόνον το γεγονός, στιγματισμένη από την απαρχή μιας *άρνησης*. Αναμένουμε την απάντηση του συντρόφου, η οποία ενδέχεται να μην ικανοποιήσει το αίτημά μας. Ίσως, μάλιστα, του αντιταχθεί. Ο πατρογονικός νόμος της απαγόρευσης της αιμομιξίας και η ύπαρξη του πατέρα εμμέσως συμπεριλαμβάνονται στη λιβιδινική επιθυμία. Έτσι, η επιθυμία μοιάζει με την οικειοποίηση του αγαθού του άλλου μαζί με την ενοχή που τη συνοδεύει. Με αυτόν τον τρόπο, από τη γέννησή της κιόλας, *η ανθρώπινη επιθυμία είναι φορέας ενός ενδεχόμενου: άρνησης και απαγόρευ-*

σης, επομένως άγχους. Εδώ αντλεί την ενέργειά της η απώθηση. Και αυτό, πριν από οποιαδήποτε εκπαιδευτική επέμβαση, πράγμα που δείχνει σε ποιο σημείο η ψυχανάλυση δεν μπορεί να είναι μια απλή ειδική αγωγή. Μερικοί ψυχαναλυτές (Λακάν) δίνουν μάλιστα σ' αυτή την απαγόρευση της επιθυμίας μια ανθρωπολογική αξία,⁵ ενώ ο Δρ. Λαφόργκ μιλούσε για ένα συλλογικό «υπερ-εγώ». Όπως και να είναι όμως, η επιθυμία αιχμαλωτίζεται από την ασυνείδητη συμβολική απεικόνιση, στην οποία μπορεί να φυλακισθεί μέσα σε ένα συναίσθημα ενοχής που οφείλεται στην αμφιθυμία αγάπη-μίσος, λίμπιντο και επιθετικότητα. Εδώ γίνεται η επεξεργασία της σύνθετης δουλειάς του ασυνείδητου, όπου κυριαρχεί η προβολή και η ενδοβολή, και όπου ένα φανταστικό «εγώ» συμπληρώνει το κενό που προϋποθέτει κάθε επιθυμία, εγκλωβίζοντας έτσι το υποκείμενο σε μια φαντασιωσική ζωή και έναν ασυνείδητο συμβολικό λόγο.

Το αίτημα της επιθυμίας πρέπει επιπλέον να υποταχθεί στις απαιτήσεις του λόγου της διαυποκειμενικότητας. Θα διαμορφωθεί μέσα από την άρνηση της επιθυμίας του άλλου. Εδώ βλέπουμε να εμφανίζεται ένα άλλο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης επιθυμίας: η υποχρέωση να αναλάβει αναγκαίες αποκηρύξεις. Είναι απαραίτητο η επιθυμία να χάσει τη μαγική της παντοδυναμία. Διότι, εν πάση περιπτώσει, ο άλλος δεν μπορεί ποτέ να ικανοποιήσει την απαίτηση του απόλυτου και της ανείπωτης συγχώνευσης (fusion) που απαιτεί η ασυνείδητη επιθυμία. Και είναι μέσα από αυτές τις παραιτήσεις που το άτομο θα φθάσει στον έλεγχο της επιθυμίας του, περνώντας πρώτα από την πειθαρχία του λόγου στο διάλογο με τον άλλο. Έτσι, είναι υποχρεωμένο να αποστασιοποιηθεί από τις ορμές του, για να μπορέσει να τους δώσει μορφή σε αναπαραστάσεις που να μπορούν να εκφραστούν με λόγια. Εδώ η απαγόρευση του Νόμου του πατέρα έχει δομική αξία.

Ένας άλλος ωστόσο παράγοντας θα έρθει να κάνει ακόμα

πιο πολύπλοκη την αργή συναισθηματική ωρίμανση: η ευαισθησία των δασκάλων του. Οι ιδιαίτερες επιθυμίες του πατέρα, της μητέρας, των αδελφών θα ζητήσουν, θα καταδικάσουν ή θα αιχμαλωτίσουν πρόωρα την ανώριμη ευαισθησία του παιδιού. Χωρίς να το γνωρίζουν, τα παιδιά, κουβαλούν τα βάσανα του πατέρα και τα άγχη της μητέρας τους, ή συνδιαλέγονται ασυνείδητα με το κομμάτι που μέσα τους έμεινε παιδικό και ανώριμο. Το παιδικό ασυνείδητο γίνεται εδώ λόγος του άλλου.

Σε μερικές περιπτώσεις, οι επιθυμίες του παιδιού, ήδη από τη φύση τους αγχογόνες, όχι μόνο δεν θα βρουν ευνοϊκές απαντήσεις για την ωρίμανσή τους, αλλά ενδέχεται ο ενήλικος να τις ενοχοποιήσει και καταδικάσει. Και το παιδί, πριν καν ακόμα μπορέσει να είναι ο εαυτός του, θα περιορισθεί να παίξει λίγο ως πολύ το ρόλο του παθητικού αντικειμένου από τις ασυνείδητα κατακτητικές ή επιθετικές επιθυμίες των γονέων του. Με άλλα λόγια, οι δυσκολίες του διαλόγου θα είναι τέτοιες που οι δραματοποιημένες επιθυμίες θα μείνουν μόνιμα φυλακισμένες και ανικανοποίητες, αφού δεν θα μπορούν να εκφραστούν στη σχέση με τον άλλο. Μεγάλος αριθμός εκπαιδευτικών αγνοεί ότι αγωγή δεν είναι καταδίκη και απώθηση των επιθυμιών, αλλά αντίθετα, η αναγνώριση και ο έλεγχός τους.

Ακριβώς εδώ, όπως είπαμε πριν, φαίνεται η αξία της ψυχαναλυτικής τεχνικής: στην αναζήτηση δηλαδή του γιατί η επιθυμία αδυνατεί να μιλήσει, αλλά και στην προσπάθεια να την ελευθερώσουμε από την τυφλή ενορμητική της* δύναμη, για να την περάσουμε σε ένα λόγο προσιτό στον ανθρώπινο διάλογο. Να την περάσουμε, με άλλα λόγια, από το ασυνείδητο πεδίο, όπου μένει ανεξέλεγκτη, στο συνειδητό, όπου ο άνθρωπος μπορεί να την αναλάβει μέσα από το λόγο.

2. ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΑΣΥΝΕΙΔΗΤΩΝ

«Η αλήθεια κρύβεται στις ημιτελείς προτάσεις.»
(κινέζικη παροιμία)

Θα αναρωτηθεί όμως κανείς, πώς οι ασυνείδητες επιθυμίες μπορούν να γίνουν αντιληπτές από το παιδί, τη στιγμή που ο ίδιος ο ενήλικος τις αγνοεί;

Η πείρα μάς δείχνει, πως το γεγονός ότι οι ασυνείδητες επιθυμίες δεν γίνονται συνειδητά αντιληπτές και δεν εκφράζονται άμεσα δεν σημαίνει ότι δεν γίνονται αισθητές από τους άλλους, κυρίως μάλιστα από το άμεσο περιβάλλον στο οποίο απευθύνεται η επιθυμία: στο σύζυγο, στη σύζυγο, στη μητέρα, στον πατέρα, στο παιδί, στον αδελφό, στην αδελφή, οι οποίοι επίσης επικοινωνούν μέσω του ασυνειδήτου τους. Με άλλα λόγια, κάθε ένας από εμάς αντιλαμβάνεται και αντιδρά στη σιωπηλή επιθυμία του άλλου. Τα ασυνείδητα μιλούν μεταξύ τους, χωρίς να χρησιμοποιούν λόγια και παρακάμπτοντας τη συνείδηση.

Η συναισθηματική σχέση της μητέρας και του βρέφους μας δίνει μια πρώτη ένδειξη αυτής της επικοινωνίας των βαθιών ευαισθησιών. Έχει συχνά τονισθεί η δύναμη της εξαιρετικής επαγρύπνησης της μητέρας για το παιδί της. Για παράδειγμα, στη διάρκεια του ύπνου του, η μητέρα αντιλαμβάνεται πράγματα που είναι μη αντιληπτά σε άλλους.

Αυτό το στάδιο της εξαιρετικής αντίληψης, αυτή η αναπτυγμένη επαγρύπνηση αποκαλύπτει μια πολύ βαθιά ανταλλαγή των αισθήσεων και μια αμοιβαία ασυνείδητη διάπλαση. Πράγμα που μας έκανε να πούμε ότι, αυτή η σχεδόν σπλαχνική ανταλλαγή κάνει τη σχέση μητέρας-παιδιού έναν πραγματικό εγωισμό «για δύο». Για το παιδί, πρόκειται για μία κατάσταση πλήρους παρασιτισμού.

Αυτή η έντονη ψυχοσωματική επικοινωνία μητέρας και

παιδιού της προηγείται της επικοινωνίας μέσα από το λόγο. Υποδεικνύει όμως μια βαθιά ικανότητα για ανθρώπινη επικοινωνία. Ικανότητα κληρονομημένη δίχως άλλο, από όπου θα προέλθει αργότερα ο έναρθρος λόγος. Αυτή η ικανότητα θα αναπτυχθεί αργότερα, με την ωρίμανση, σε σημασιολογικά σημεία, για να καταλήξει στον συμβολικό και στον διαρθρωμένο λόγο.

Έτσι, η επεξεργασία των ψυχογενετικών δεδομένων γίνεται οντογενετικά, με την προσωπική ωρίμανση. Αυτή όμως η αρχέγονη επικοινωνία μωρού και μητέρας, αν και δεν είναι ακόμα ψυχικά επεξεργασμένη, παραμένει ένας λόγος του σώματος, ένας λόγος του ασυνειδήτου. Εκφράζει έντονα τις επιθυμίες, την αποφυγή κάθε είδους, τα άγχη, τα συναισθηματικά εμπόδια. Με άλλα λόγια, εκφράζει μια ολόκληρη σειρά απαντήσεων και ασυνείδητων επικλήσεων.

Η δύναμη έκφρασης του ασυνειδήτου είναι τέτοια, που μπορεί να εκδηλωθεί και σωματικά. Η ψυχοσωματική της δύναμη, δηλαδή η δράση της πάνω στο σώμα, μπορεί να της επιτρέψει να τροποποιήσει ή να αλλοιώσει τη λειτουργία του. Γνωρίζουμε σήμερα ότι ένας αριθμός σωματικών ή διανοητικών ασθενειών ή αναπηριών οφείλονται σε αυτή τη δράση του ασυνειδήτου. Η ψυχοσωματική ιατρική αναπτύχθηκε, αφού στηρίχθηκε στη συμβολή της ψυχανάλυσης. Οι απωθημένες και μη εκφρασμένες επιθυμίες θα εκδηλωθούν μέσα από αλλοιώσεις του σώματος, που θα αποκτήσουν συμβολικά την αξία γλώσσας. Μια κοπέλα, για παράδειγμα, έχει το αριστερό της πόδι παράλυτο, και μέσω αυτού εκφράζει την ασυνείδητη επιθυμία να δει τον πατέρα της να ασχολείται μαζί της. Ένας μαθητής αποτυχαίνει στο σχολείο, για να απαντήσει ασυνείδητα στην επιθετική επιθυμία, επίσης ασυνείδητη, ενός καταπιεστικού πατέρα. Κάποιο άλλο παιδί αποκτά μια φαινομενική νοητική καθυστέρηση την οποία συντηρούν, απαντώντας σε αυτήν, το μητρικό άγχος και οι γιατροί που αγνοούν το διά-

λογο ανάμεσα στο ασυνείδητο του ενός και το ασυνείδητο του άλλου.

Η Ζαν -10 χρονών- ανάπηρη στα πόδια, καταφέρνει να σταθεί όρθια και να περπατήσει μετά από ειδική αγωγή σε ένα οικοτροφείο. Όταν οι γονείς της έρχονται να την δουν, δείχνει μεγάλη χαρά, είναι όμως υποχρεωμένη να ξαπλώσει. Δεν μπορεί πια να σταθεί όρθια και οι γονείς της πρέπει να την κρατούν. Ο Πιερ -11χρονών- τραυλίζει. Η ειδική παιδαγωγός τον βοηθά πολύ γρήγορα να μιλήσει κανονικά. Το τραύλισμα επανέρχεται μόλις η μητέρα του έρθει να τον βρει. Ο Ζακ -9 χρονών- δυσκολεύεται πολύ να φάει με την οικογένειά του. Μακριά από την οικογένεια, τρώει κανονικά.

Σε γενικές γραμμές, γνωρίζουμε την τάση πολλών παιδιών να φέρονται καλύτερα μακριά από τους γονείς τους, οι οποίοι συχνά παραξενεύονται να ακούν τους άλλους να λένε ότι ο γιος τους ή η κόρη τους είναι σωστά μεγαλωμένοι. Εδώ ακριβώς υπάρχει μια συμπεριφορά διαταραγμένη από έναν συναισθηματικό εκβιασμό. Και η διατάραξη είναι αμοιβαία εφόσον, όποιος λέει εκβιασμό εννοεί τουλάχιστον δύο συμμετέχοντες: τον εκβιαστή και το θύμα του. Στην περίπτωση αυτή όμως, το κίνητρο του εκβιασμού είναι σε μεγάλο μέρος ασυνείδητο τόσο από τη μεριά του παιδιού όσο κι από την πλευρά του ενηλικίου.

Η Ζαν που δεν μπορεί να περπατήσει, ο Πιερ που τραυλίζει, ο Ζακ που δεν μπορεί να φάει, ενδεχομένως να υποφέρουν συνειδητά από τη διαταραχή τους. Οι γονείς, από την πλευρά τους, προφανώς υποφέρουν επίσης και κάνουν το παν για να διορθώσουν αυτή την κατάσταση. Γιατί λοιπόν να είναι ο καθένας υποχρεωμένος να συμμετέχει σε αυτούς τους διαστρεβλωμένους διαλόγους;

Επειδή αυτές οι διαταραγμένες συμπεριφορές μεταφράζουν στην πραγματικότητα κάτι άλλο, αποτελούν το μέσο μιας μεταμφιεσμένης έκφρασης συναισθημάτων σχεδόν απώθημένων.

Αν και οι γονείς αγαπούν συνειδητά την ανάπηρη Ζαν, α-

συνείδητα την νιώθουν σαν απόδειξη της αποτυχίας τους και την απορρίπτουν. Εκείνη, δεν μπορεί να αντέξει την ασυνείδητη επιθετικότητα των γονέων της παρά κινητοποιώντας, με την αναπηρία της, την αγχώδη τρυφερότητά τους. Αυτό είναι το δευτερογενές όφελος τής συναισθηματικής της κατάστασης απέναντι στους γονείς της.

Ο Πιερ που τραυλίζει νιώθει επίσης την ίδια ασυνείδητη συναισθηματική αμφιθυμία της μητέρας του, η οποία, ανώριμη ως γυναίκα, αμύνεται ενάντια στον άνδρα. Οτιδήποτε είναι ανδροπρεπές, είναι καταδικαστέο. Το αγόρι ασυνείδητα απορρίπτεται, ως προϊόν του πατέρα. Αντίθετα, η μητέρα το υπερπροστατεύει συνειδητά με αγχώδη τρυφερότητα. Ο Πιερ νιώθει ασφαλής όταν είναι μειωμένος-ευνουχισμένος στην ομιλία. Απαντά ασυνείδητα στη βαθιά επιθυμία της μητέρας και προστατεύει τον εαυτό του ενάντια στην ανομολόγητη επιθετικότητά της. Κι εδώ ακόμα, το δευτερογενές όφελος της διαταραχής του είναι να αιχμαλωτίσει την αμφίθυμη μητρική τρυφερότητα.

Οι συναισθηματικές σχέσεις δασκάλων-παιδιών είναι, σε διαφορετικό βαθμό, προσπάθειες συμφιλίωσης. Σε αυτές, ο καθένας ψάχνει να ικανοποιήσει, με συγκαλυμμένο τρόπο, την αμφιθυμία των συναισθημάτων του. Οι ασυνείδητες επιθυμίες αποφορτίζονται με μια διαταραγμένη συμπεριφορά. Το πιο αδύναμο παιδί όμως, του οποίου το «εγώ» πρέπει να κατασκευασθεί κατ' εικόνα των γύρω του ενηλίκων, προσβάλλεται ιδιαίτερα από τις ασυνείδητες επιθυμίες των δασκάλων του. Βρίσκεται έτσι αιχμαλωτισμένο και φυλακισμένο στις επιθυμίες των ενηλίκων, που το παρακινούν σε ακρωτηριαστικές ταυτίσεις.

Γιατί το παιδί, πριν να είναι ο εαυτός του, είναι ο «άλλος» ή οι «άλλοι». Το μωρό διαμορφώνεται κατ' εικόνα του άλλου. Η μίμηση, και η ταύτιση, στο πιο βαθύ και ασυνείδητο κομμάτι τους, διαμορφώνουν το παιδί και το υποτάσσουν στις συ-

ναισθηματικές ανάγκες των ενηλίκων. Πριν λοιπόν μπορέσει να είναι ο εαυτός του, είναι αντικείμενο των επιθυμιών τους.

Ένα παράδειγμα επιτρέπει να επαληθεύσουμε την επικοινωνία των ασυνειδήτων μεταξύ τους. Πρόκειται για τους καθηγητές που οι μαθητές τους αποδοκιμάζουν. Οι δάσκαλοι συγκεκριμένα, αν και μπορούν να διδάσκουν με μεγάλη παιδαγωγική ικανότητα, οι μαθητές αντιλαμβάνονται αμέσως, σ' αυτούς, πέρα από αυτό που βλέπουν κι ακούν, τις ασυνείδητες αδυναμίες τους. Το βαθύ τους άγχος κι η βαθιά τους επιθετικότητα γίνονται αντιληπτά με εκπληκτική ταχύτητα και βεβαιότητα. Οι μαθητές αντιλαμβάνονται μη λεκτικά σημάδια, όπως ακριβώς τα παιδιά αντιλαμβάνονται την ανησυχία των γονέων τους. Πράγμα που μας κάνει να πούμε ότι, το σημαντικό στην εκπαίδευση δεν είναι μόνον αυτό που λέει και κάνει ο εκπαιδευτικός, αλλά αυτό που είναι κι αυτό που μπορεί ασυνείδητα να νιώθει. Κι ακόμα, ότι κάθε παιδαγωγική μέθοδος παίρνει αξία μέσα από αυτόν που την εφαρμόζει.

Η επιρροή ενός καθηγητή φαινομενικά λαμπρού, ασυνείδητα όμως διαταραγμένου, μπορεί να έχει επιπτώσεις ακόμα και στις οικογένειες των μαθητών. Διαπιστώναμε έτσι ότι, στις ομάδες όπου υπήρχαν γονείς που είχαν παιδιά στο σχολείο, η αγχώδης επιθετικότητα ενός καθηγητή διατάρασσε και τους ίδιους μέσα από τα παιδιά τους. Και οι ίδιοι οι γονείς έλεγαν ότι ήξεραν, με το που έβλεπαν τις αντιδράσεις του παιδιού τους, αν είχε μάθημα με αυτόν το δάσκαλο.

Γενικότερα, μπορούμε να πούμε ότι η συμπάθεια κι η αντιπάθεια υπακούουν σε αυτή την αμοιβαία αντίληψη των ασυνειδήτων. Εξού, καμιά φορά, η δυσκολία να εξηγήσουμε τα συναισθήματά μας με λογικές αιτίες και κίνητρα. Διαπιστώνουμε αυτές τις συναισθηματικές αντιδράσεις στις σχέσεις δασκάλων-παιδιών, χωρίς οι ενδιαφερόμενοι, που δικαιολογούν με λογικό τρόπο τη συμπεριφορά τους, να συνειδητοποιούν την αρχαϊκή καταγωγή τους.

Το θεμελιώδες στοιχείο του οικογενειακού κλίματος, από συναισθηματική άποψη, είναι ο βαθμός αρμονίας του συζυγικού ζεύγους. Διότι, αυτό που θα δημιουργήσει το οικογενειακό κλίμα είναι καταρχήν αυτό που ο πατέρας κι η μητέρα νιώθουν ασυνείδητα ο ένας για τον άλλο. Η συμφωνία ή διαφωνία τους, η αποδοχή ή μη αποδοχή της ανδρικής ή γυναικείας τους φύσης, η σεξουαλική λειτουργία τους και ο οικογενειακός και κοινωνικός τους ρόλος θα προκαλέσουν αντίστοιχα την ανάπτυξη σχέσεων ασφάλειας ή ανασφάλειας ανάμεσα στο ζεύγος και στα παιδιά. Το παιδί χρειάζεται ενήλικους παιδαγωγούς των οποίων οι αναπτυγμένες ευαισθησίες να ικανοποιούνται μέσα στις δικές τους ενήλικες σχέσεις. Κάθε ενήλικος που χρειάζεται το παιδί σαν συναισθηματικό σύντροφο, το εισάγει στις προσωπικές του συγκρούσεις και στις προσωπικές του αδυναμίες. Κάνει, χωρίς να το αντιλαμβάνεται, αντι-αγωγή.

Συμβαίνει καμιά φορά μόνον ένα παιδί στην οικογένεια να συγκεντρώνει την επιθετικότητα των γονέων του. Ξέρουμε, για παράδειγμα, ότι στις περιπτώσεις παιδιών «μαρτύρων», είναι πολλά εκείνα που αποτελούν το αντικείμενο μιας προσεκτικής επιλογής της σαδιστικής επιθετικότητας των γονέων. Τέτοια είναι η περίπτωση της Μαρί, 11 χρονών, που αφού έγινε το κλωτσοσκούφι των γονέων της, εκείνοι έφθασαν μέχρι του σημείου να προκαλέσουν το θάνατό της. Και αυτό, τη στιγμή που τα άλλα τρία παιδιά ήταν το αντικείμενο της φροντίδας και της πιο άγρυπνης τρυφερότητας των γονέων.

Το παιδί μπορεί μέσα από τις ασυνείδητες αντιδράσεις του να προκαλέσει την επιθετικότητα των ενηλίκων γιατί, με την ανωριμότητά του, ξυπνά μέσα τους τις δικές τους δυσκολίες, οι οποίες μπορούν να τροφοδοτήσουν τις αγχώδεις και σαδιστικές αντιδράσεις των γονέων του.

Το παιδί που νιώθει ανασφάλεια εξαιτίας μιας σωματικής ή ψυχικής αδυναμίας, αντιδρά συναισθηματικά με μηχανισμούς προστασίας (αγχώδης αναδίπλωση, επιθετικότητα, ψυχολογι-

κός εκβιασμός, κλπ), οι οποίοι ξυπνούν στους γονείς τις δικές τους ασυνείδητες φαντασιώσεις ανασφάλειας. Οι γονείς νιώθουν τα ελαττώματα ή τις αδυναμίες του παιδιού, αλλά και τις σχολικές του αποτυχίες, σαν προσβολή του ναρκισσιισμού τους ή σαν αντίθεση στην επιθυμία τους να εξυψωθούν μέσα από αυτό. Από αυτή την άποψη, η περίπτωση των ανάπηρων, των πνευματικά καθυστερημένων ή βαριά καθυστερημένων παιδιών προκαλεί στους γονείς ένα βαθύ αίσθημα ανικανοποίητου. Αντί να νιώθουν ασυνείδητα το παιδί σαν ένα πλάσμα χωρίς ελαττώματα και σαν προέκταση του ίδιου τους του εαυτού, το νιώθουν σαν αποτυχία και ναρκισσιστική πληγή. Στις φαντασιώσεις τους, εμφανίζεται η ανάγκη απόρριψης και εξαφάνισής του. Αυτή η επιθυμία να αρνηθούν και να καταστρέψουν το μειωμένο παιδί γεννά μια αγχώδη ενοχή και μια συμπεριφορά φαινομενικής υπερπροστασίας και παράφορης παρεμβατικότητας. Το παιδί γίνεται έτσι αντικείμενο μιας έντονης συναισθηματικής σχέσης στην οποία βρίσκεται αιχμαλωτισμένο και «μαθημένο» στο ρόλο του ανάπηρου. Και αυτό, συχνά, με τη συνενοχή καλοπροαίρετων γιατρών και ψυχολόγων.

Από την άλλη όμως, το μειονεκτικό παιδί αισθάνεται ασυνείδητα την αμφιθυμία των συναισθημάτων του δασκάλου: την απορριπτική του αγωνία και τη βαθιά του ενοχή. Αυτή η απόρριψη που του δημιουργεί ανασφάλεια τού κάνει δύσκολη, αν όχι αδύνατη, κάθε σύναψη των απαραίτητων για τη συναισθηματική του ωρίμανση σχέσεων που του δίνουν αξία. Το παιδί εγκυστώνεται λοιπόν στην πνευματική του καθυστέρηση και στην αναπηρία του, για να κερδίσει τουλάχιστον το δευτερογενές όφελος του ενδιαφέροντος και της φροντίδας των γονιών, τους οποίους κινητοποιεί με τον συναισθηματικό εκβιασμό της μειονεκτικής του κατάστασης. Και αντί να προσπαθήσει να βγει από αυτήν, την καλλιεργεί και την ενισχύει. Είδαμε ότι ένας αριθμός ψευδο-πνευματικών καθυστερήσεων, στις οποίες το παιδί φυλακίζεται σε έναν ρόλο που απαντά και

προσαρμόζεται στις ασυνείδητες συναισθηματικές πιέσεις των ενηλίκων, εγγράφονται στην κλίμακα των ασυνείδητων διαλόγων. Βαθιά απορριμμένο από τους γονείς, απορρίπτει τον ίδιο του τον εαυτό και του απαγορεύει να «υπάρχει». Μη μπορώντας ούτε να μεγαλώσει ούτε να αναπτυχθεί προσωπικά, ψάχνει ασυνείδητα να «είναι» κάποιος όσο το δυνατόν λιγότερο, και αυτό μόνον στο επίπεδο της αναπηρίας του, η οποία του παρέχει οίκτο και φροντίδα.

Γι' αυτό, αν κάτι φοβούνται περισσότερο οι ανάπηροι που μπόρεσαν να δεχθούν την πραγματικότητα της κατάστασής τους και μπόρεσαν έτσι να μειώσουν τα μειονεκτήματά της, είναι ο οίκτος των άλλων. Γιατί στον οίκτο ανακαλύπτουν συχνά μια αγχώδη απέχθεια, μέσα από την οποία ο άλλος νιώθει τον ανάπηρο σαν ακρωτηριαστική απειλή του ίδιου του εαυτού, και ασυνείδητα τον απορρίπτει. Αποκαλύπτουν επίσης ένα συναίσθημα ενοχής, στο βαθμό που η αναπηρία φέρνει στις ασυνείδητες φαντασιώσεις του άλλου εικόνες επίθεσης και κατακερματισμού.

Θα δούμε ότι ο ίδιος αυτός διάλογος των ασυνείδητων βρίσκεται και στο σχολείο. Γι' αυτόν το λόγο, οι παιδαγωγικές μέθοδοι έχουν περισσότερη αξία από αυτό που ο δάσκαλος μπορεί να απαντήσει στο ασυνείδητο αίτημα του παιδιού. Με την απάντησή του, ο δάσκαλος είτε θα βοηθήσει το παιδί να ξεπεράσει μερικές συναισθηματικές δυσκολίες, είτε, αντίθετα, θα τις επιδεινώσει ή θα δημιουργήσει καινούριες. Με την υποκειμενικότητά του μπορεί να ενισχύσει ή αντίθετα να μειώσει τις φαντασιώσεις του παιδιού, φέρνοντάς τις σε επαφή με την αντικειμενική πραγματικότητα του σχολείου. Έτσι, συναντάμε εδώ όλη την ποικιλία των ατομικών αντιδράσεων ανάλογα με αυτό που το παιδί μπορεί να αντιπροσωπεύει στο ασυνείδητο του ενηλίκου και, αντίθετα, ανάλογα με αυτό που ο ενήλικος ξυπνά στις φαντασιώσεις του παιδιού. Ο δάσκαλος εδώ διδάσκει «αυτό που είναι».

Η πίεση του ασυνείδητου του δασκάλου πάνω στο ασυνείδητο του παιδιού είναι πολλές φορές τέτοια, που δεν είναι δυνατόν να προσφέρουμε ειδική αγωγή στο παιδί χωρίς μια παράλληλη δουλειά πάνω στον δάσκαλο.

Η πείρα μας μαθαίνει ότι οι μισές από τις αποτυχημένες ψυχοθεραπείες παιδιών οφείλονται στην αδυναμία να μεταβάλουμε τις ασυνείδητες επιθυμίες των γονέων. Για παράδειγμα, μια μητέρα με όλες τις καλές προθέσεις δεν μπορεί ασυνείδητα να αντέξει να αποκτήσει ο γιος της την αυτονομία που θα τον ελευθέρωνε από την κατακτητική επιρροή της.

Σε ακραίες περιπτώσεις, το παιδί, όντας εντελώς υποταγμένο στις ασυνείδητες επιθυμίες του ενήλικου, φθάνει να υπάρχει μόνον σε συνάρτηση με αυτές. Γνωρίζουμε παιδιά που δεν μπόρεσαν να δομηθούν ψυχικά ως υποκείμενα. Γι' αυτό, είναι αντικείμενα υποταγμένα στην επιθυμία του άλλου και φθάνουν μέχρι την αναστολή της προσωπικής τους διανοητικής και σωματικής δραστηριότητας. Αρνούνται τη σωματική και συναισθηματική τους ταυτότητα, για να επιζήσουν μονάχα μέσα στην επιθυμία του άλλου. Έκτοτε, τα πιο σοβαρά συμπτώματα όπως η πνευματική καθυστέρηση, η παραβατικότητα, οι νευρομυϊκές ασθένειες και διαταραχές δεν είναι παρά τηλεκατευθυνόμενες αντιδράσεις από το ασυνείδητο των ενηλίκων. Έτσι ακριβώς συμβαίνει σε αριθμό νευρώσεων, σε διαταραχές του χαρακτήρα, σε περιπτώσεις σχολικής αποτυχίας και ειδικότερα σε όλες τις μορφές κοινωνικής μη προσαρμογής, που προέρχονται από ασυνείδητη διαταραχή των σχέσεων.

Οι ψυχαναλυτές που οδηγούνται στη γνώση των δυσκολιών του παιδιού οφείλουν άρα να δουλεύουν με διπλή προοπτική: να οδηγήσουν καταρχήν το παιδί να επιλύσει τις αγχώδεις εντάσεις που αναπτύσσονται μέσω των ασυνείδητων φαντασιώσεών του· αλλά, επίσης, να το οδηγήσουν να αντέξει την εξωτερική πραγματικότητα και κυρίως, αυτό που είναι οι δάσκαλοί του. Για να το πούμε αλλιώς, πρέπει να τονώσουν το

«εγώ» του παιδιού τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό επίπεδο.

Επιπλέον, κάθε ψυχοθεραπεία παιδιού προϋποθέτει ουσιαστικά *αναμόρφωση των ασυνείδητων γονεϊκών εικόνων*. Πρέπει να αποδραματοποιήσουμε και εξανθρωπίσουμε την εικόνα και το ρόλο του πατέρα και της μητέρας, για να τις αποδεχθεί η εσωτερική δομή του παιδιού. Κάθε ψυχαναλυτική θεραπεία πρέπει επομένως να γίνεται με τη συμφωνία και των δύο γονέων.

Ένας επανέλεγχος μας επιτρέπει να επαληθεύσουμε αυτή την αμοιβαία επίδραση των ασυνειδήτων. Όταν το μέλος μιας οικογένειας μπορεί με μια επιτυχημένη ψυχανάλυση να απελευθερωθεί από τις ασυνείδητες εντάσεις που τάρασσαν τη συμπεριφορά του, κάνει και τα άλλα μέλη της οικογενειακής ομάδας να επωφεληθούν λιγότερο ή περισσότερο από αυτό. Το κέρδος τούτο όμως μπορεί, σε μερικές περιπτώσεις, να αυξήσει το συνειδητό άγχος μερικών μελών: για παράδειγμα, το επιθετικό άγχος των γονέων που νιώθουν να τους ξεφεύγει το παιδί ή ο έφηβος, ο οποίος μέχρι τώρα ήταν ασυνείδητα το αντικείμενο της αιχμαλωσίας και επιθετικότητάς τους.

Γι' αυτό, οι ψυχαναλυτικές συνεδρίες προσπαθούν να δράσουν πάνω στους γονείς είτε με ατομική δράση είτε στο πλαίσιο μιας ομάδας γονέων. Έτσι, η χαλάρωση των τελευταίων μπορεί να οδηγήσει σε παράλληλη χαλάρωση των παιδιών, χωρίς να χρειαστεί, στις ελαφρές περιπτώσεις, να επιβάλουμε στο παιδί μια μακρόχρονη θεραπεία.